

УДК 342.8(477+430)

Порівняльний аналіз законодавчої бази електоральної участі України та Федеративної Республіки Німеччина

Ірина Мельник,
аспірант кафедри політології
Волинського національного
університету ім. Лесі Українки

(Рецензент:
д. політ н. В. Бортніков)

Розглянуто особливості федерального законодавства про вибори Бундестагу з моменту об'єднання Німеччини та особливості розвитку виборчого законодавства Верховної Ради України з моменту здобуття незалежності. Акцентовано увагу на типі виборчої системи Німеччини та динаміці змін виборчих систем України. Зроблено порівняльний аналіз законодавчої бази політичної участі нашої держави та Федеративної Республіки Німеччина. Внесено пропозиції, щодо вдосконалення вітчизняного виборчого законодавства.

Ключові слова: Україна, Федеративна Республіка Німеччини, виборче законодавство, виборча система, політична участь, Бундестаг, Верховна Рада України, закон, вибори.

The peculiarities of federal election to Bundestag legislation since German unification and of development of electoral legislation in Ukraine since independence are considered in the article. Attention is focused on the type of electoral system in Germany and dynamic changes of electoral systems in Ukraine. The comparative analysis of the legal framework of political participation of our country and the Federal Republic of Germany is held. The proposals for improving Ukrainian election legislation are submitted.

Ірина Мельник

***Keywords:** Ukraine, Federal Republic of Germany, the electoral legislation, the electoral system, political participation, the Bundestag, the Parliament of Ukraine, the law, elections.*

Рассмотрены особенности федерального законодательства о выборах Бундестага с момента объединения Германии и особенности развития избирательного законодательства Верховной Рады Украины с момента обретения независимости. Акцентировано внимание на типе избирательной системы Германии и динамике изменений избирательных систем Украины. Сделан сравнительный анализ законодательной базы политического участия нашего государства и Федеративной Республики Германия. Внесены предложения по совершенствованию отечественного избирательного законодательства.

***Ключевые слова:** Украина, Федеративная Республика Германии, избирательное законодательство, избирательная система, политическое участие, Бундестаг, Верховная Рада Украины, закон, выборы.*

Постановка наукової проблеми та її значення. У нашій державі триває пошук оптимальних сучасних демократичних процедур в організації і проведенні виборів, які б адекватно відображали розвиток політичного процесу. Саме тому упродовж двадцяти років було випробувано різні виборчі системи: від цілком мажоритарної абсолютної більшості, через змішану (мажоритарно-пропорційну) до цілком пропорційної. Сьогодні ми знову повертаємось до змішаної виборчої системи, тому проведення порівняльного аналізу вітчизняного виборчого законодавства з виборчим законодавством демократично розвиненої держави з аналогічною виборчою системою, яку запроваджено у Федеративній Республіці Німеччина, є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Джерельну базу роботи складають нормативні документи, зокрема: а) Конституція України (1996 р.); Закон України „Про вибори народних депутатів України” (2011 р.); Конституція (Основний закон) Федеративної Республіки Німеччини (*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland* (1949); Федеральний закон про вибори (*Bundeswahlgesetz (BWG)* (1956).

Вітчизняний досвід участі громадян у парламентських виборах в аспекті досліджуваної проблеми узагальнений у працях багатьох українських авторів: Т. Биткової, О. Богомолова, І. Буніна, О. Гуськової, Д. Златопольського, В. Кувалдіна, О. Кулика, К. Нікіфоров, С. Романенка, М. Сахарова, В. Фрейдзона. Серед публікацій, присвячених аналізу федерального законодавства про вибори Бундестагу, варто виокремити

праці О. Фісун, Д. Нолен, Д. Рота, В. Войке, в яких розглядаються історія, теорія та практика функціонування як законодавства, так і німецької виборчої системи.

Увагу привертає також книга українських вчених: „Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування” (2005), де здійснено аналіз вітчизняного виборчого законодавства та процес демократизації федерального законодавства Німеччини. Особливої уваги заслуговують праці Ю. Ключковського, який детально аналізує становлення виборчого законодавства, працює над його кодифікацією та дає характеристику виборчим процесам в Україні.

Метою статті є проведення порівняльного аналізу федерального законодавства про вибори до німецького Бундестагу та діючого виборчого законодавства України. **Завдання дослідження** відповідно охоплюють аналіз типів виборчих систем, перебігу виборчих процесів та рівня демократичності законодавств обох країн.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Формування законодавства України триває протягом усього періоду після проголошення незалежності нашої держави. За цей час створено основи нової правової системи – ухвалено низку законодавчих актів конституційного значення. На основі західних стандартів здійснено розробку нових законів, як із конституційного, господарського, цивільного, кримінального так із виборчого права. Однак брак соціального досвіду існування в нових умовах (умовах перехідного суспільства) призводить до нестабільності законодавства, постійного внесення змін до вже існуючих законів, а то й заміни їх новими.

Пошук оптимальних сучасних демократичних процедур в організації і проведенні виборів, які б сприяли демократичному розвитку триває й сьогодні. Проведення порівняльного аналізу вітчизняного виборчого законодавства з виборчим законодавством демократичної держави з аналогічною виборчою системою, якою є Федеративна Республіка Німеччина, допоможе у розв’язанні багатьох проблем українського демократичного транзиту.

Виборче законодавство в Україні змінюється відповідно до конкретної політичної ситуації у суспільстві в контексті перманентної політичної боротьби. Такою є специфіка українського суспільства де немає багаторічних демократичних традицій. На відміну від західних країн, українські закони про вибори робляться щораз об’ємнішими – там де в країнах розвиненої демократії достатньо звичаїв та традицій, в Україні необхідне правове регулювання. Це чи не найголовніша відмінність у законотворенні між країною перехідного суспільства та країною розвиненої демократії, між Україною та ФРН.

На сьогодні чинним законом України є Закон „Про вибори народних депутатів України” від 17 листопада 2011 р. (ще не пройшов випробування практикою) [1]. На відміну від України у Німеччині Федеральний закон

про вибори діє з 1956 р. (*Bundeswahlgesetz*) [2]. Виборча система України визначає, що з 450 депутатів парламенту 225 обирається в одномандатних виборчих округах по мажоритарній системі відносної більшості, а 225 – за закритими виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва (ст. 1). Однак, на відміну від широко відомої німецької змішаної системи (змішана пов'язана система), де пропорційна і мажоритарна складові тісно взаємопов'язані, виборча система, яка застосовується в Україні є механічним поєднанням двох зазначених систем.

Відмінністю німецької виборчої системи від української є нестале число членів Бундестагу, тобто голоси за земельними списками та із окремих виборчих округів підраховуються так, що Бундестаг складається в такому самому співвідношенні, яке є в розподілі за окремими партіями. Якщо якась партія отримала у виборчих округах більше прямих мандатів, ніж їй належало б за її часткою голосів, то вона має право залишити собі ці „переважаючі мандати” [3]. Саме тому, зараз Бундестаг містить 622 депутатів (більше ніж 598 передбачених законом).

Детальний аналіз законодавств обох країн вимагає перегляду специфіки виборчих процесів. Таким чином, виборчий процес в Україні на сьогодні включає такі етапи: висування кандидатів у депутати; утворення виборчих комісій (крім Центральної виборчої комісії); реєстрація кандидатів у депутати; проведення передвиборної агітації; утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі; складання списків виборців, їх перевірка та уточнення; голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування; встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення; припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій. Відповідно виборчий процес Німеччини (*Bundeswahlordnung*) згідно чинного законодавства становить: призначення посадових осіб і співробітників з проведення виборів, формування виборчих комісій, інформування членів комісій про їх діяльність та порядок виборчих процедур; призначення на виборні посади членів комісій; передвиборчий період: утворення виборчих округів, а також їх оприлюднення; формування, перевірка, коригування та оприлюднення списків виборців, повідомлення про голосування тих, хто має право голосу; формування та видача виборчих бюлетенів на виборчі дільниці; виконання процедур відповідно до § 18 пп. 2 – 4, в яких йдеться про порядок подання заяв та документів на затвердження кандидатів у депутати; упорядкування форми та змісту бюлетеня; створення умов для голосування на виборчих дільницях; голосування на виборчих дільницях, в лікарнях і будинках пристарілих, монастирях та у виправних установах; визначення результатів виборів, їх оприлюднення; проведення (при необхідності) повторних виборів. Як бачимо, виборчі процеси відрізняються лише порядком деяких процедур, а загалом їх можна вважати подібними.

Розглядаючи структуру виборчих законів обох держав, не можна не помітити, що кількість статей українського законодавства (115 ст.) значно перевищує кількість німецького, яке містить лише 55 параграфів.

Що стосується черговості проведення виборів, то у діючому законодавстві ФРН вибори до Бундестагу проводяться, як правило, кожні чотири роки восени, відповідно законодавство України згідно нещодавно внесених змін до Конституції (Закон України „Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 1 лютого 2011 р. [4]) зазначає, що вибори проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України (до 1 лютого остання неділя березня четвертого року). Для отримання міль у парламенті у загальнодержавному виборчому окрузі партіям необхідно подолати 5 % бар'єр, це положення стосується як України так і Німеччини. Особливістю такого положення німецького законодавства є те, що вперше він був введений Федеральним законодавством одразу після Другої Світової війни, а в Україні в останній редакції закону (вибори 1998 та 2002 рр. – 4 %).

Федеральний закон про вибори Бундестагу та Закон про вибори ВРУ керуються основними демократичними принципами виборчого права: загальності (всі громадяни, які мають право голосу, можуть вибирати та бути обраними), рівності (право обирати та бути обраним надається незалежно від статі, кольору шкіри, віросповідання, ідеологічних уподобань тощо.), прямої участі громадян (брати участь у голосуванні можуть ті громадяни, які внесені у виборчий список та мають право голосу; кожна особа може голосувати тільки один раз і повинна зробити це особисто), вільного і таємного характеру (виборець має право на своє власне рішення, яке залишається таємницею).

Територіальна організація виборів обох держав містить такі положення: виборчі округи утворюються у межах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (у межах федеральних земель ФРН), які у свою чергу поділяються на виборчі дільниці. Відхилення кількості виборців в одномандатному окрузі не може перевищувати 12 % (ст. 18) (15 % – Федеральний закон (§ 2) орієнтовної середньої кількості виборців в одномандатних округах. Закріплення граничної величини відхилення є прогресивним нововведенням українського законодавства спрямоване на забезпечення принципу рівного виборчого права [5], на противагу це положення у німецькому законодавстві міститься досить давно.

Федеральний закон про вибори до Бундестагу згідно § 8 визначає такі виборчі органи: Земельний керівник виборів і Земельна виборча комісія – у кожній федеральній землі; Керівник виборчого округу та Округна виборча комісія – у кожному виборчому окрузі; Голова та Правління виборчої дільниці – в кожній виборчій дільниці; Федеральний

керівник виборів і Федеральна виборча комісія – на федеральному рівні. Також слід зазначити, що в кожному виборчому окрузі є не менш як один голова та правління для підрахунку голосів, надісланих поштою [6]. Систему виборчих комісій згідно ст. 24, що здійснюють підготовку та проведення виборів депутатів по Україні, становлять: Голова Центральної виборчої комісії та Центральна виборча комісія; керівники виборчих округів та окружні виборчі комісії; Голова та члени дільничних виборчих комісій у кожній дільниці. Особливістю федерального законодавства є вимога залучення німецьких громадян до складу виборчих комісій на громадських засадах (неоплатній основі) в обов'язковому порядку та хоча б декілька членів (1–2) будь-якої виборчої комісії повинні мати юридичну освіту. Таких вимог щодо членів виборчих комісій українське виборче законодавство не містить.

Активне виборче право згідно законодавств обох країн закріплює норму за якою мають право голосувати всі громадяни, яким виповнилось вісімнадцять років на час голосування. Пасивне виборче право громадян України обмежене віком двадцяти одного року (ст. 9). Німецьке пасивне виборче право передбачає право бути обраним громадянам вісімнадцятирічного віку (§ 12). Варто зазначити, що досить широке коло повноважень в позбавленні права голосу мають суди ФРН, зокрема, не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним, для кого на підставі тимчасового розпорядження призначено опікуна, або хто згідно із судовим рішенням відповідно до Кримінального кодексу перебуває у психіатричній лікарні (§ 13). Подібні положення містилися в українському законодавстві про вибори у редакції 1993 р.: здійснення виборчого права зупиняється на відповідний період для осіб, які за вироком суду перебувають в місцях позбавлення волі, а також для осіб, які за рішенням суду знаходяться в місцях примусового лікування [7]. Однак в діючому законі дані положення відсутні.

Німецьке виборче законодавство передбачає конкретні підстави для отримання громадянами відкріпних посвідчень: вразі перебування виборця за межами власного виборчого округу, переїзд на місце проживання в інший виборчий округ, де виборець не зареєстрований, існують також інші причини, які передбачають різні життєві ситуації (хвороба, професія та ін.), що ускладнюють можливість особи дістатися до своєї дільниці [6]. Українське законодавство також містило ряд подібних положень: відкріпні посвідчення з часу виборів 2004 р., коли вони стали інструментом масових і цілеспрямованих зловживань, скасовані на позачергових виборах 2007 р. також вони відсутні й у редакції закону 2011 р. Це не викликало заперечень і навіть отримало позитивний відгук Венеціанської Комісії. Проте звичайне скасування інституту відкріпних посвідчень без його заміни іншим механізмом має наслідком істотне обмеження обсягу активного виборчого права у тому сенсі, що позбавляє можливості чисельну категорію виборців віддати свій голос. Існують різні

пропозиції вирішення даної проблеми, зокрема, запропонований авторами проекту Виборчого кодексу України, цей механізм передбачає поєднання електронної та традиційної „паперової” форми відкріпних посвідчень, що на їхню думку дасть можливість всім виборцям проголосувати, а також гарантує як найвужче коло можливостей для фальсифікацій [8]. Однак ці твердження існують, поки що, лише на папері.

Важливою складовою електорального процесу є формування списків виборців. В українському законодавстві передбачено попередні списки виборців складати та передавати органами ведення Державного реєстру виборців не до Окружної виборчої комісії, а безпосередньо до Дільничної, що може послабити контроль за їх складанням. Виборчі списки відповідно до німецького федерального законодавства складаються місцевою владою у кожному виборчому окрузі, де виборець має право впродовж 20 робочих днів до проведення голосування перевірити їх достовірність (§ 17). Виявлені неточності усуваються протягом цих же 20 робочих днів.

Висунення кандидатів в депутати згідно чинних законодавств обох держав проходить стадію формування та подання списків від партій, в українському загальнодержавному виборчому окрузі (ст. 55), й списків від кожної федеральної землі у німецькому (§ 19), підписаних, звісно, правлінням партії та мажоритарний – подання кандидатур в одномандатних виборчих округах (ст. 54 та § 19 відповідно).

Ще одним демократичним положення федерального законодавства є часткове фінансування партій. З метою створення умов участі малих партій у виборчих перегонах, Федеральний конституційний суд визначив повертати усі витрати на виборчу компанію тим партіям, які зуміли отримати мінімум 0,5 % голосів виборців [6]. Українське законодавство попри всі рекомендації Венеціанської комісії та міжнародних інституцій, таких демократичних положень про залучення до виборів дрібних партій не містить. Внесена партіями і кандидатами грошова застава повертається лише у випадку проходження у парламент (ст. 56, п. 4).

Аналізуючи процедуру передвиборної агітації обох законодавств варто зазначити, що в Україні вона завершується за день до голосування, а в Німеччині за два. Українське законодавство як і німецьке передбачає, що за рахунок коштів Державного бюджету виготовляються інформаційні плакати про партії і кандидатів в одномандатних округах, надається ефірний час на радіо і телебаченні партіям – суб'єктам виборчого процесу, друкуються передвиборні програми партій і кандидатів в одномандатних округах. Також, відповідно до німецького законодавства політичним партіям, які беруть участь у парламентському виборчому процесі, виділяють безкоштовний рекламний час на телебаченні та радіо як на загальноєвропейському, національному, так і на регіональному рівнях в залежності від їхніх успіхів на останніх виборах. Так партії-переможці отримують до п'яти виходів в ефір, а партії, що програли минулі вибори – від одного до трьох.

У Німеччині досить поширеною є практика голосування поштою. Для цього виборець має в закритому конверті послати окружному уповноваженому по виборах своє посвідчення на право голосування і свій виборчий бюлетень в спеціальному конверті так, щоб лист надійшов до 18.00 в день виборів. У посвідченні на право голосування виборець або особа, яка допомагає голосувати у такий спосіб, дає рівнозначне присязі завірення в тому, що виборчий бюлетень заповнений особисто і у повній відповідності з волею виборця [6]. Такий вид голосування, поки що, для українського законодавства не рекомендується, тому що наше суспільство є не готове до такого роду демократичних нововведень, останні дозволяють фальсифікувати вибори. Можливо саме завдяки поштовому голосуванню та наявності системи голосування по відкріпних посвідченнях у німецькому виборчому законодавстві немає жодної згадки про спеціальне голосування поза виборчими дільницями для певних категорій осіб, які через свій стан здоров'я або інших поважних причин не мають можливості самостійно відвідати виборчу дільницю.

Загалом, положення про підготовку до голосування, процедуру голосування та підрахунок голосів досить детально та зрозуміло прописані у редакції закону 2011 р., де даним положенням присвячений цілий розділ, який з точки зору аналітиків у цілому відповідає демократичним стандартам.

Досить цікавою є процедура підрахунку голосів у Федеральному виборчому законодавстві, де члени виборчих комісій розподіляють усі виборчі бюлетені на три групи: бюлетені, по яких обидва голоси отримала одна партія; бюлетені, по яких голоси були передані різним кандидатам, а також бюлетені, в яких тільки одне голосування було дійсним, а другий голос не був відданий; незаповнені виборчі бюлетені [9].

Спочатку підраховуються другі голоси, подані за кожного із земельних списків. Тут, важливо відмітити, що при цьому не враховуються другі голоси тих виборців, які свій перший голос віддали за кандидата, що переміг у виборчому окрузі, якщо цей кандидат був висунений не партією, а виборцями, або партією, земельний список кандидатів якої у відповідній землі не був допущений земельним виборчим комітетом. Крім того, слід зазначити, що взагалі другий голос виборця враховується лише у тому випадку, якщо відданий за ту ж партію, що і перший, зрозуміло, якщо ця партія пододала 5 %-вий застережний бар'єр [6]. Однак ці законодавчі позиції дещо суперечать принципу електоральної рівності та не зовсім відповідають загальноєвропейським демократичним стандартам.

Вартими уваги є положення законів обох країн в частині регулювання спостереження за виборами, наприклад, в українському законодавстві досить демократично прописано статус спостерігачів (як від партій чи кандидатів, так й від міжнародних організацій), їх права та обов'язки. За офіційними спостерігачами від громадських організацій також збережено статус суб'єктів виборчого процесу. У Федеральному виборчому

законодавстві, зазначено, що правління виборчої дільниці „може видалити з приміщення для голосування осіб, що порушують порядок і спокій” (§ 31). Ніяких інших законодавчо-регламентуючих вказівок для спостерігачів, як внутрішніх, так і міжнародних, виборче законодавство Німеччини не містить, рівно, як не містить і самої згадки про можливість присутності на виборчих дільницях таких спостерігачів.

Гарантією проведення в будь-якій демократичній державі чесних та справедливих виборів є можливість притягнення до відповідальності, у тому числі кримінальної та адміністративної, осіб, винних у порушенні виборчих прав громадян. Що ж стосується Федерального виборчого законодавства, то тут чітко прописано, що рішення і дії, які мають безпосереднє відношення до виборчого процесу можуть бути оскаржені згідно чинного федерального виборчого законодавства у Федеральних виборчих інституціях (§ 49). Порушники можуть нести як адміністративну так і кримінальну відповідальність. Що ж стосується вітчизняного законодавства то на початковому етапі його формування відповідальність за порушення виборчого законодавства України було досить стисло описано та не містило чіткості, яку ж саме відповідальність нестимуть порушники в разі порушення, так тривало протягом декількох виборчих циклів. Однак зараз ми маємо значно чіткішу демократичну та законодавчо закріплену послідовність відповідальності за порушення виборчого законодавства (ст. 108–114).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Загалом, аналіз вітчизняного законодавства, а саме тип виборчої системи, за якою формуватиметься склад майбутнього парламенту, прогалини в регулюванні територіальної організації виборів, складання і уточнення списків виборців, організації голосування, підрахунку голосів та встановлення результатів виборів все ще залишають багато можливостей для зловживань і не відповідають повністю демократичним стандартам. На думку автора, варто запозичити деякі демократичні норми німецького законодавства, зокрема:

По-перше: припинити практику кардинально змінювати закон перед кожними виборами, адже зрозуміло, що це робиться керівною більшістю, яка намагається підробити його під себе. Стабільність закону дасть змогу зробити його традиційним, зменшити на нього вплив політичної кон'юнктури.

По-друге: для стабільної й ефективної роботи виборчих комісій варто у їх склад залучати членів із юридичною освітою, які знають як дотримуватись законів та вміють їх правильно тлумачити.

По-третє: відсутність у законі про вибори положень про відкріпні посвідчення чи будь-яку іншу можливість виборця голосувати не у своєму окрузі є не зовсім демократичним. Адже існує безліч ситуацій, коли виборець не віддає свій голос, лише тому, що це не передбачено законом. Німецьке законодавство регулює досить широке коло відповідних

положень, тому українському варто почати впроваджувати хоча б деякі механізми, що зародили б ситуації.

По-четверте: висновки Венеціанської комісії, що стосуються положення повернення витрат на виборчу кампанію тим партіям, що подолали мінімальний бар'єр (хоча б 0.5 %) є доречними та такими, що потребують запровадження у електоральну практику в Україні.

Література:

1. Закон України „Про вибори народних депутатів України” ((№ 9265-д) від 17. 11. 2011). – К. : [б. в.] 2011. – 145 с.
2. Bundeswahlgesetz vom 7. Mai 1956 // Bundesgesetzblatt. – 1953. – Teil I. – 383 s.
3. Конституційне право зарубіжних країн. Основи конституції чинного права ФРН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://coolreferat.com>.
4. Верховна Рада України. Закон від 01.02.2011 № 2952-VI „Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Політиктюра. Загальний аналіз нового закону „Про вибори народних депутатів України”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://politiktura.com>.
6. Німеччина : аналіз виборчого законодавства в контексті дотримання загальнодемократичних стандартів і прав людини // Центр Моніторингу Демократичних Процесів „Кворум”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://translate.google.com.ua>
7. **Бортніков В. І.** Політична участь і демократія : українські реалії : моногр. / В. І. Бортніков – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 554 с.
8. **Богашов О.** Кодифікація виборчого законодавства України : окрема думка / О. Богашов // Вибори та демократія. – 2009. – № 3. С. 17-23.
9. Виборче законодавство : українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування // Відповідальність за порушення виборчих прав громадян. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parlament.org.ua>.
10. **Штефуца В. О.** Етапи становлення та розвитку виборчої системи Федеративної Республіки Німеччини / В. О. Штефуца. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.
11. Bundeswahlgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 23. Juli 1993 // Bundesgesetzblatt. – 1993. – Teil I. – S. 1288, 1594 (zuletzt durch

die Bekanntmachung vom 5. August 2009 // Bundesgesetzblatt. – 2009. – Teil I. – 2687 s.

12. Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне державотворення та право творення : аналітична доповідь / За заг. ред. к. філос. н. О. А. Фісуна. – К. : НІСД, 2007. – 120 с.

13. **Богашева Н.** Еволюція виборчої системи в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2005. – № 1. – С. 42-49.

14. Міжнародні стандарти виборчого права // Науково-практичний коментар Закону України „Про вибори Президента України” / за ред. Ю. Ключковського. – К. : Парламентське видавництво, 2004. – С. 390-404.